

اخلاق

فصلنامه علمی-ترویجی در حوزه اخلاق
سال هفتم، شماره ۲۸، پیاپی ۵۰، زمستان ۱۳۹۶
صفحات ۳۶-۱۱

AKHLAGH
Religious Extension Quarterly
No.28/ WINTER 2018/Seventh Year

ضعف سواد خانواده در استفاده از فضای مجازی و پیامدهای اخلاقی آن

حسینعلی رحمتی*

چکیده

فضای مجازی در جایگاه یک رسانه و عضو جدایی ناپذیر خانواده‌ها، از نظر اخلاقی دارای کارکردی دوگانه است و براساس قوت و ضعف آگاهی اعضای خانواده در استفاده از آن، می‌تواند بستر شکل‌گیری فضائل یا رذائل اخلاقی شود. مقاله حاضر با بررسی تأثیرات اخلاقی ضعف سواد خانواده در استفاده از این فضا کوشیده است مهم‌ترین آسیب‌هایی را که از این رهگذر دامن‌گیر خانواده (به‌طور کلی) یا والدین و فرزندان (به‌طور خاص) می‌شود، شناسایی کند.

یافته‌های این تحقیق بیانگر آن است که این آسیب‌ها از دستیابی به اهدافی که برای تشکیل نهاد خانواده تعریف شده است، جلوگیری می‌کند. برای تبیین بهتر مبحث، بعد از تعریف مفاهیم اصلی، ضمن بیان اهمیت خانواده و سواد رسانه، برخی از پیامدهای اخلاقی ضعف سواد رسانه تبیین می‌شود. در پایان، راهکارهایی برای رفع این پیامدها ارائه می‌گردد و به برخی از مشکلاتی که در پی تأثیرگذاری آن‌ها بروز می‌یابد، اشاره می‌شود. روش تحقیق، تحلیلی و کاربردی و تا حد امکان مبتنی بر اندیشه‌های اخلاقی اسلام است.

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه قرآن و حدیث، گروه اخلاق کاربردی

واژگان کلیدی

سواد رسانه، فضای مجازی، اخلاق در فناوری اطلاعات، خانواده، اخلاق کاربردی اسلامی.

مقدمه

زندگی انسان امروز چنان با «رسانه» عجین است که اگر عصر حاضر را عصر سلطه بی‌منزاع رسانه‌ها بدانیم، سخنی به‌گزارف نگفته‌ایم. امروزه رسانه‌های اطلاع‌رسانی و ارتباطاتی، به‌ویژه رسانه‌هایی که بر بستر فضای مجازی شکل گرفته‌اند، دیگر از مرز «گزارش» واقعیت‌ها گذر کرده و وارد عرصه «ساختن» واقعیت‌ها شده‌اند و به تعبیر فوکویاما، دوران «پساحقیقت» را رقم زده‌اند (فوکویاما، ۱۳۹۶: ۵۰). رسانه‌ها در این دوران، راست و ناراست را به هم آمیخته و زیست جهان اخلاقی انسان‌ها را در معرض تهدیدهای جدی قرار داده‌اند. بدان دلیل که خانواده یکی از مهم‌ترین میدان‌های تأثیرگذاری اخلاقی فضای مجازی است، اندیشه‌وران جامعه باید به موضوع فضای مجازی، اخلاق و خانواده توجه داشته باشند و ضمن آسیب‌شناسی «سواد مصرف رسانه» در این نهاد، برای رسیدن به وضع مطلوب چاره‌ای بیاندیشند.

نوشتار حاضر در پی بررسی پیامدهای اخلاقی ضعف سواد خانواده در استفاده از فضای مجازی، می‌کوشد اهداف تشکیل خانواده را از نظر اسلام تبیین و این‌انگاره را اثبات کند که ناآگاهی خانواده‌ها درباره استفاده به‌جا و به‌اندازه از فضای مجازی، مانع از تحقق این اهداف می‌شود.

درباره سواد رسانه و خانواده، چندین کتاب به زبان فارسی (مانند بختیاری و دیگران، ۱۳۹۵ و افراسیابی و میربهرسی، ۱۳۹۲) یا پایان‌نامه (از جمله میرخانی، ۱۳۹۲ و خدایاری، ۱۳۹۵) و انگلیسی (مانند Hin & Subramaniam, 2009) نوشته شده و حتی برخی از ناشران، مانند انتشارات «فهم»، مجموعه‌ای از کتاب‌ها را درباره سواد رسانه‌ای، به‌طور کلی، منتشر کرده‌اند؛ اما درباره پیامدهای ضعف سواد رسانه با توجه به فضای مجازی و

خانواده و از منظر اخلاق اسلامی کار چندانی انجام نشده است. این دلیل و نیز دلایلی همچون استفاده بیشتر افراد متأهل نسبت به مجرد از فضای مجازی (ر. ک: «آمار استفاده از فضای مجازی...»، ۱۳۹۵) ضرورت پژوهش حاضر را نشان می‌دهد. روش تحقیق در گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و از نظر ارائه، تحلیلی و کاربردی است؛ در هر دو جنبه تا حد امکان از منابع اسلامی استفاده شده است.

تعریف مفاهیم

۱. فضای مجازی (Virtual space): فضایی است که امروزه با بهره‌گیری از فناوری‌های ارتباطی و عمدتاً بر بستر اینترنت برای تعامل و ارتباط، تولید، پردازش و توزیع اطلاعات ایجاد شده است. تا چند سال پیش، این ارتباطات بیشتر به وسیله رایانه انجام می‌شد (Ploug, 2009:69-70)؛ اما اکنون تلفن همراه پرکاربردترین ابزار و شبکه‌های اجتماعی مشهورترین عرصه ظهور فضای مجازی است.

۲. سواد (+/- مصرف) رسانه (media literacy): با توجه به فضای مجازی، به اختصار می‌توان گفت مقصود از سواد رسانه، آشنایی با مهارت‌های مواجهه فعال و سنجش‌گرانه با این فضا و استفاده درست، به جا و به اندازه از آن است. بر این اساس، هرگونه ناآگاهی یا آگاهی نادرست از این مهارت‌ها و روش‌ها را می‌توان «ضعف» سواد در استفاده از فضای مجازی دانست. سواد رسانه بر این نکته تأکید دارد که کاربران فضای مجازی باید بدانند چه خطرات و آسیب‌هایی با حضور در این فضا آنان را تهدید می‌کند. همچنین باید بیاموزند که در صورت روبه‌رو شدن با این آسیب‌ها چگونه رفتار کنند تا از پیامدهای آن در امان بمانند. سواد رسانه امروزه به منزله نظریه‌ای درخور تأمل درباره مواجهه با رسانه‌های شنیداری و گفتاری و تعاملی مطرح است (ر. ک: Potter, 2004). گرانیگاه این پژوهش که بر ارتباط سواد رسانه و اخلاق مبتنی است آن است که وقتی این ضعف در مقیاس خانواده روی بنماید موجب شکل‌گیری مشکلات اخلاقی گوناگون برای این نهاد تأثیرگذار می‌شود.

اهمیت و تأثیر سواد مصرف رسانه

اهمیت آگاهی خانواده‌ها درباره شیوه درست استفاده از فضای مجازی به منزله یک رسانه، از یک سو، ناظر به ضرورت حفظ امنیت اخلاقی خانواده است که بنیادی‌ترین کانون شکل‌گیری زندگی فردی و اجتماعی انسان است و از سوی دیگر، بر نقش بی‌بدیل اخلاق در حفظ سلامت و سعادت جامعه تأکید دارد. شناخت پیامدهای اخلاقی ضعف سواد رسانه هم موجب بهره‌گیری از مزایای انکارناشدنی و پرشمار فضای مجازی در محیط خانواده می‌شود و هم خانواده را از پیامدها و مشکلات اخلاقی زیادی که در این فضا یا به واسطه این فضا ممکن است دامن‌گیر خانواده شود، مصون می‌دارد.

امروزه، خواه‌ناخواه، فضای مجازی جزء جدایی‌ناپذیر زندگی شهروندان در همه جوامع شده است و هرچه زمان می‌گذرد حضور در این فضا جدی‌تر و گسترده‌تر می‌شود؛ به گونه‌ای که اکنون در برخی از کشورها دسترسی به این فضا جزو حقوق اولیه شهروندان تعریف شده است و سازمان‌های جهانی کوشش خود را برای فراگیرکردن این حق آغاز کرده‌اند («اینترنت؛ حق اولیه انسان‌ها»، ۱۳۹۱). همچنین، این فضا به طور جدی بر سبک زندگی اخلاقی خانواده‌ها تأثیرات مثبت و منفی خود را به جا می‌گذارد. بنابراین، باید برای افزایش سطح سواد خانواده‌ها در استفاده درست از فضای مجازی و کمک به آنان برای حضور اخلاقی در این فضا و در امان ماندن از پیامدهای غیر اخلاقی آن چاره‌اندیشی شود. این نکته‌ای است که عقل و نقل بر آن صحه می‌گذارند.^۱

۱. برای نمونه می‌توان به آیه ۶ از سوره تحریم اشاره کرد که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا». از امام علی (ع) و برخی مفسران نقل شده که منظور آیه این است که به خانواده خود چیزهایی را بیاموزید که آنان را از آتش جهنم دور می‌کند (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۳۸۰). از امام صادق (ع) نیز نقل شده که مقصود آیه این است که اوامر و نواهی خداوند را به خانواده خود اعلام کنید؛ اگر به آن عمل کردند که هیچ، اگر هم عمل نکردند شما به وظیفه خود عمل کرده‌اید [مجلسی، ۱۴۰۶: ج ۸، ۳۷۴]. با توجه به موضوع مقاله حاضر باید گفت بدان دلیل که امروزه فضای مجازی از عرصه‌هایی است که در آن هم می‌توان به اوامر خداوند عمل کرد هم آن‌ها را نقض کرد، بر والدین لازم است شیوه استفاده درست از این فضا را بیاموزند و به فرزندان خود نیز یاد بدهند.

عوامل و زمینه‌های ضعف سواد رسانه

مشاهدات میدانی و بررسی مسائل مربوط به خانواده و فضای مجازی در چند سال اخیر برنگارنده آشکار کرده است که معضل فراگیر بیشتر خانواده‌های ایرانی، ضعف سواد مصرف این رسانه است و چنانچه برای آن چاره‌ای اندیشیده نشود به تدریج و با گسترش استفاده از این فضا، بر میزان پیامدهای اخلاقی آن افزوده خواهد شد. پیشگیری از بروز این پیامدهای اخلاقی، بدون آگاهی از عوامل و زمینه‌های شکل‌گیری آن ممکن نیست؛ اما بدان دلیل که بررسی تفصیلی این موضوع موجب دور شدن از موضوع اصلی خواهد شد، در این جا به یک عامل مهم‌تر، یعنی جهالت، اشاره می‌کنیم. جهالت هم جزو رذایل اخلاقی است و هم پیامدهای غیر اخلاقی دیگری دارد؛ توضیح اینکه، خانواده‌های ایرانی معمولاً چنان شیفته جذایب‌های آشکار و پنهان این فضا می‌شوند و اصل استفاده از این فضا برایشان اهمیت دارد که از ضرورت آشنایی با مهارت‌های (= سواد) لازم برای استفاده درست از این فضا غافل می‌شوند. این غفلت موجب می‌شود به دنبال یادگیری سواد استفاده از این رسانه نروند. نتیجه این وضعیت، جهل به پیامدهای اخلاقی، جهل به راهکارهای مواجهه با آن و طبیعتاً بی‌انگیزگی در کسب سواد مصرف رسانه است.

نهاد خانواده؛ اهداف متعالی، وظایف سترگ

مدعای مقاله حاضر آن است که ضعف سواد خانواده در استفاده از فضای مجازی، به طور مستقیم یا غیرمستقیم، بر سبک زندگی اخلاقی خانواده تأثیرات نامطلوبی می‌گذارد و از تحقق اهداف تشکیل این نهاد جلوگیری می‌کند. نوشتار حاضر می‌کوشد این موضوع را از دیدگاه اسلامی بررسی کند؛ به همین دلیل، نخست باید به اهداف تشکیل خانواده از دیدگاه این مکتب اشاره شود. هر چند برخی معتقدند ازدواج می‌تواند با انگیزه‌های مختلف اقتصادی، ترحم، تفتن و مانند آن انجام شود (شرفی، ۱۳۹۲)، با نگاه به آیات و روایاتی که برخی از محققان (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۴۴ تا ۵۷)

درباره خانواده گردآوری کرده‌اند، معلوم می‌شود از نظر اسلام برخی از مهم‌ترین اهداف و حکمت‌های تشکیل نهاد خانواده عبارت است از:

۱. آرامش روانی: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَكِرُونَ﴾ (روم، ۲۱).

۲. الفت بین دل‌ها و تداوم نسل: امام هادی علیه السلام فرموده‌اند: «فَإِنَّ اللَّهَ جَلَّ وَعَزَّ جَعَلَ الصَّهْرَ مَأْلَفَةً لِلْقُلُوبِ وَنِسْبَةَ الْمَنْسُوبِ أَوْشَجَّ بِهِ الْأَرْحَامَ وَجَعَلَهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۳۷۳).

۳. جلوگیری از فساد اخلاقی: امام صادق علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله چنین نقل کرده‌اند:

«پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: دختران همچون میوه هستند که هرگاه به سن ازدواج رسیدند، اگر چنین نکنند از فساد در امان نیستند: إِنَّ الْأَبْكَارَ بِمَنْزِلَةِ الثَّمَرِ عَلَى الشَّجَرِ إِذَا أَدْرَكَ ثَمْرُهُ فَلَمْ يُجْتَنَى أَفْسَدَتْهُ الشَّمْسُ وَنَثَرَتْهُ الرِّيحُ وَكَذَلِكَ الْأَبْكَارُ إِذَا أَدْرَكْنَ مَا يُدْرِكُ النِّسَاءَ فَلَيْسَ لَهُنَّ دَوَاءٌ إِلَّا الْبُعُولَةُ وَاللَّامُ يُؤْمَنُ عَلَيْهِنَّ الْفَسَادُ لِأَنَّهُنَّ بَشَرٌ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۳۳۷).

۴. انتشار آرمان توحید: پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند:

«مَا يَمْنَعُ الْمُؤْمِنَ أَنْ يَتَّخِذَ أَهْلًا لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يَرْزُقَهُ نَسَمَةً تُثْقِلُ الْأَرْضَ بِإِلَهِ إِلَّا اللَّهُ» (طبرسی، ۱۳۷۰: ۱۹۶).

در اینجا اشاره به دو نکته لازم است: یکی اینکه همان‌گونه که در برخی از روایات تصریح شده است،^۱ تشکیل خانواده شرط لازم برای رسیدن به سعادت است و نیمی از دین را حفظ می‌کند و حفظ نیم دیگر آن در گرو رعایت تقوای الهی و پرهیز از گناه و کارهای زشت است و دیگر اینکه در نظام اخلاقی و تربیتی اسلام، هریک از اعضای خانواده در قبال یکدیگر و در قبال کل این نهاد وظایفی برعهده دارند. اهتمام جدی به انجام دادن این وظایف، عامل رسیدن به اهدافی است که در بالا بیان شد. در

۱. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله: «مَنْ تَزَوَّجَ فَقَدْ أُخْرِزَ نَصْفَ دِينِهِ، فَلْيَتَّقِ اللَّهَ فِي النُّصَبِ الْبَاقِي» [طوسی، ۱۴۱۴ق: ۵۱۸].

تأیید این مدعا، افزون بر آیاتی چون آیه ۶ سوره تحریم ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا﴾ می‌توان به روایاتی چون سخن امام سجاده علیه السلام استناد کرد که می‌فرمایند:

«حق همسرت این است که او را گرامی بداری و با او مهربان باشی» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵: ۱۷۵؛ درباره حقوق ر. ک: حیدری، ۱۳۸۷: ۱۳۷ تا ۱۸۴).

پیامدهای ضعف سواد استفاده از فضای مجازی

طبق تحقیقی که خدامرادی و همکاران او (۱۳۹۳) انجام داده‌اند، میزان و چگونگی استفاده اعضای خانواده از فضای مجازی بر نظام ارزشی آن‌ها تأثیر می‌گذارد. اگر افراد خانواده درباره چگونگی بهره‌گیری از این فضا آگاهی‌های لازم را داشته باشند، استفاده از این فضا می‌تواند در خدمت رسیدن به اهداف پیش‌گفته باشد؛^۱ در غیر این صورت، حضور در فضای مجازی آسیب‌هایی را به دنبال دارد که در اینجا برخی از مهم‌ترین آن‌ها بیان می‌شود. این پیامدها بر دو قسم عام و خاص است؛ برخی از آن‌ها شامل همه افراد خانواده می‌شود و برخی مختص هریک از اعضای آن، به ویژه والدین و فرزندان،^۲ است. گفتنی است برخی از این پیامدها (مانند اعتیاد اینترنتی و اتلاف عمر و سرمایه) ممکن است با یکدیگر هم‌پوشانی داشته باشند؛ اما به دلیل بررسی دقیق‌تر و تأکید بیشتر جداگانه مطرح شده‌اند.

۱. فواید فضای مجازی برای خانواده (چه از نظر اخلاقی، چه از نظر اقتصادی، فرهنگی و روانی) انکارناشدنی است که اتفاقاً در مبحث سواد رسانه باید بررسی شود؛ اما هدف مقاله حاضر، بررسی تأثیرات منفی ناشی از ضعف سواد خانواده در استفاده از فضای مجازی است؛ از این رو، امکان تبیین و تعریف فواید فضای مجازی در این مقاله نمی‌گنجد.

۲. مسلماً افراد دیگری نیز با خانواده در ارتباطند؛ مانند پدر بزرگ و مادر بزرگ یا بستگان نزدیک مثل عمو، عمه، دایی و خاله. بدان دلیل که این افراد از نظر میزان و وسعت تأثیر در خانواده معمولاً در درجه دوم هستند و همچنین برای رعایت اختصار، در این مقاله از بررسی آن‌ها خودداری شده است.

الف) تأثیرات عام

۱. کاهش توان سنجش اخلاقی: فضای مجازی، جلوه‌ جدیدترین فناوری‌های ارتباطی و اطلاع‌رسانی در عصر حاضر است و از این رو، همچون هر فناوری دیگر، به تسلط و تحمیل خود تمایل دارد. جذابیت‌های پیدا و پنهان این فناوری چنان مسحورکننده است که به آسانی می‌تواند افراد را جذب و حتی بنده و برده خود کند. محتوایی که این فناوری به مخاطبان خود ارائه می‌کند، مجموعه‌ای از خیر و شر است. به همین دلیل، ضروری است افراد خانواده از مواجهه منفعلانه با این فناوری پرهیز کنند و با آن برخوردی نقادانه داشته باشند؛ به این معنا که پیش از استفاده از هر یک از امکانات و محتواهای آن، از خود بپرسند آیا واقعاً باید از این امکان استفاده کرد و آیا بهره‌گیری از این فضا، کیان اخلاقی خانواده یا شخصیت اخلاقی هر یک از اعضای آن را تهدید نمی‌کند؟ خانواده‌ای که نداند چگونه باید از فضای مجازی استفاده کند، به تدریج، در چنبره سلطه این رسانه گرفتار می‌شود، توان تشخیص سره از ناسره را از دست می‌دهد و این دیگران هستند که برایش تصمیم می‌گیرند که در این فضا چگونه عمل کند و چه خوراکی را مصرف کند. بدان دلیل که این فضا زمینه‌رذایلی چون نقض حریم خصوصی و دسترسی به محتوای هرزه‌نگارانه را فراهم می‌کند، ضعف توان سنجش در رویارویی با این فضا، زمینه‌ساز افتادن در دام این رذایل می‌شود.

۲. تهدید سلامت اخلاقی جامعه: خانواده، نخستین و تا اندازه‌ای مهم‌ترین عامل شکل‌گیری شخصیت اخلاقی فرد است و در واقع این اعضای خانواده هستند که پس از ورود به جامعه با عنوان شهروند، مدیر، سیاستمدار و مانند آن ایفای نقش می‌کنند و دیگر نهادهای اجتماعی را شکل می‌دهند. اگر اعضای خانواده بر اثر استفاده نادرست از فضای مجازی گرفتار ضعف اخلاقی شوند، این ضعف به دیگر بخش‌های جامعه نیز سرایت می‌کند.

۳. اعتیاد اینترنتی: عواملی چون تنوع قالب‌های ارائه محتوا، تعدد امکانات ارتباطی، نوشدن لحظه‌ای مطالب، گونه‌گونی دیدگاه‌ها و علائق و سلائق، سهولت

دسترسی و کم هزینه بودن خدمات فضای مجازی هنگامی که با حس کنجکاوی هریک از اعضای خانواده درآمیزد، خانواده را مسحور «جادوی جذابیت» این فضا و استفاده بی‌رویه و بی‌برنامه از آن می‌کند؛ به گونه‌ای که دوری از این فضا برای آنان دشوار یا ناممکن می‌شود. این وضعیت را اعتیاد اینترنتی می‌نامند که اگر پیامدهایش از اعتیاد به مواد مخدر بیشتر نباشد کمتر هم نیست (برای آگاهی بیشتر. ک: Young and de Abreu, 2011). کسانی چون آل بویه و شاملی (۱۳۹۵) برای اعتیاد اینترنتی معیارها و شاخصه‌هایی را بیان کرده‌اند که تکرار آن‌ها ضرورت ندارد. آنچه در این باره می‌توان گفت این است که اعتیاد اینترنتی خانواده، یعنی استفاده بیش از اندازه و غیرضروری اعضای خانواده از فضای مجازی و دلبستگی شدید آنان به حضور در آن به گونه‌ای که موجب اختلال در دیگر امور زندگی شود. حضور مداوم در شبکه‌های اجتماعی، بروز حالت بی‌قراری و دلتنگی هنگام تمام شدن شارژ اینترنت، گشت‌وگذار در فضای مجازی حتی در میهمانی‌های خانوادگی و... نشان‌دهنده اعتیاد اینترنتی در خانواده است. این اعتیاد که ناشی از مصرف نادرست فضای مجازی و مدیریت نکردن استفاده از آن است، هم مشکلات جسمی و روحی در پی دارد هم موجب ترویج رذایل اخلاقی مانند اتلاف عمر و سرمایه، بی‌توجهی اعضای خانواده به یکدیگر، قطع رحم و بی‌اعتنایی به بستگان می‌شود.

۴. تهدید امنیت اخلاقی و سلامت روانی خانواده: یکی از اهداف تشکیل خانواده، رسیدن به آرامش است. این آرامش افزون بر صبغه روحی و روانی، بُعد اخلاقی نیز دارد. در خانواده شایسته، والدین به اصول اخلاقی پایبند هستند و فرزندان نیز بر پایه اخلاق تربیت می‌شوند. حاکمیت اخلاق بر خانواده موجب آسودگی وجدان، صمیمیت و محبت در این نهاد مهم می‌شود. امروزه، فضای مجازی یکی از عوامل شکل‌گیری رذایلی چون دروغ، خیانت و پنهان‌کاری است که آرامش خانواده را مختل می‌کنند.

۵. اختلال در اقتصاد خانواده: استفاده نادرست از فضای مجازی بر اقتصاد خانواده

تأثیر نامطلوبی می‌گذارد. این تأثیر وقتی به رذایلی چون اسراف و تبذیر منجر شود، وجه

اخلاقی هم پیدا می‌کند. توضیح اینکه استفاده اعضای خانواده از فضای مجازی مستلزم صرف هزینه‌های گوناگون است. برخی از این هزینه‌ها به‌طور مستقیم به این فضا مربوط می‌شود؛ مانند هزینه‌های خرید سخت‌افزار و نرم‌افزار و شارژ اینترنت و برخی هم غیرمستقیم؛ مانند خرید وسایل غیرضروری با تأثیرپذیری از تبلیغات اینترنتی^۱ یا اخلال در انجام وظایف اداری و شغلی به دلیل استفاده بی‌رویه و غیرضروری از فضای مجازی.^۲

۶. آسیب‌های جسمی: تندرستی یکی از بزرگ‌ترین نعمت‌های الهی است^۳ که موجب لذت بردن از زندگی می‌شود؛^۴ از این رو، حفظ سلامتی و پرهیز از کارهایی که سلامتی را به خطر می‌اندازد، نوعی شکر نعمت و امانت‌داری و از وظایف اخلاقی محسوب می‌شود. استفاده بی‌ضابطه و نادرست از فضای مجازی، به تدریج، موجب آسیب‌های جسمی گوناگون می‌شود؛ برای مثال، خیره‌شدن زیاد به صفحه رایانه یا تلفن همراه به چشم آسیب می‌رساند. کم‌تحرکی نیز از دیگر پیامدهای استفاده بی‌رویه از این فناوری‌هاست که خود بیماری‌های دیگری را به دنبال دارد. این خطرات برای کودکان و نوجوانان جدی‌تری است. تحقیق سابرامانیام و همکارانش نشان می‌دهد استفاده از رایانه بر فعالیت و رشد کودکان در چهار حوزه تأثیر می‌گذارد که یکی از آن‌ها اختلال در سلامت جسمی کودکان است (Subrahmanyam, 2000). برخی از فعالان مصرف رسانه تأکید کرده‌اند که برای کودکان تلفن همراه و تبلت تهیه نکنید؛ چون موجب می‌شود: ۱. فرآیند ذهنی کودک به تأخیر بیفتد؛ ۲. هوش هیجانی او کاهش یابد؛ ۳. دایره

۱. خانواده‌ها، به‌ویژه خانم‌ها، یکی از مهم‌ترین اهداف برای بازاریابی‌هایی هستند که در برخی موارد با ایجاد احساس نیاز کاذب در مخاطب به دنبال فروش بیشتر هستند. برای اطلاع بیشتر ر. ک: پژوهش میرو همکارانش (۱۳۹۵) که نقش تبلیغات شبکه اجتماعی تلگرام را در جلب اعتماد مخاطبان برای خرید کالا بررسی کرده‌اند.

۲. برای مثال، می‌توان به والدین شاغلی اشاره کرد که گشت‌وگذارهای شبانه آنان در شبکه‌های اجتماعی موجب تأخیر یا غیبت در محل کار می‌شود و در نهایت، معیشت خانواده مختل می‌گردد.

۳. امام علی علیه السلام: «الصِّحَّةُ أَفْضَلُ التَّعَمِّ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۴۸۳).

۴. امام علی علیه السلام: «بِالْعَافِيَةِ تُوجَدُ لَذَّةُ الْحَيَاةِ» (همان جا).

واژگانی‌اش محدود شود؛ ۴. احتمال چاق شدن کودک افزایش یابد؛ ۵. سیستم اسکلتی او دچار اختلال شود؛ ۶. خواب او مختل شود؛ ۷. توان یادگیری‌اش ضعیف شود و ۸. احتمال ابتلای او به برخی از انواع سرطان افزایش یابد (کانال انجمن سواد رسانه‌ای ایران، ۱۳۹۶/۱۱/۲۸).

۷. تشکیل خانواده‌های مجازی و مهارنشده‌ی: گسترش ژرفا و پهنای ارتباط اعضای خانواده به دیگرهم‌وندان خود در فضای مجازی، نوعی ارتباط و علقه مبتنی بر اعتماد و همدلی میان آن‌ها برقرار می‌کند و کم‌کم موجب تشکیل یک خانواده مجازی می‌شود. طبیعتاً این خانواده، به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، ارزش‌های اخلاقی‌ای را به اعضای خود القا می‌کند که لزوماً با ارزش‌های اخلاقی و فرهنگی خانواده حقیقی یکسان نیست. برای مثال، ممکن است در خانواده حقیقی ارتباط بی‌ضابطه فرزندان با جنس مخالف امری مذموم شمرده شود؛ ولی خانواده مجازی چنین ارتباطی را درست و اخلاقی بداند. چنین وضعیتی، فرآیند تربیت اخلاقی خانواده را با مشکل مواجه می‌کند.

۸. نقض حریم خصوصی: فضای مجازی با وجود مزایای پرشمار و انکارنشده‌ی که برای خانواده دارد، محیطی بسیار لغزنده و آسیب‌زاست. هنگامی که وجود افراد بی‌اخلاق و سودجو در این فضا با امکان ناشناس ماندن و مخفی‌کاری ترکیب شود، مشکلات اخلاقی جبران‌ناپذیری را رقم می‌زند که یکی از آن‌ها دست‌اندازی به حریم خصوصی افراد است (ر. ک: رجیبی، ۱۳۹۱). با توجه به اهمیت این مسئله و تأکید عقل و نقل بر حفظ حریم خصوصی (ر. ک: سیدسعادت، ۱۳۹۲)، ناآشنایی والدین و فرزندان درباره چگونگی حضور در فضای مجازی و بی‌خبری آنان از شیوه‌های نقض حریم خصوصی و سرقت اطلاعات شخصی، زمینه را برای نقض حریم خصوصی و ایجاد مشکلات اخلاقی، مالی و روانی برای آن‌ها فراهم می‌کند.

۹. اتلاف عمر: جذابیت و تنوع فضای مجازی، تعدد دیدگاه‌ها، سرگرمی‌ها، قالب‌های ارائه محتوا و پاسخ‌گویی به نیازهای مخاطب موجب می‌شود کاربران پس از مدتی که از این فضا استفاده کردند، آن را به منزله بخشی از کارهای روزمره و زندگی خود

بپذیرند و ساعاتی از شبانه روز را به آن اختصاص دهند. چنانچه استفاده از فضای مجازی با برنامه ریزی براساس نیازهای واقعی و اولویت های زندگی فردی و اجتماعی باشد، نه تنها زیان ندارد که (در کنار دیگر منافع آن) از نظر اخلاقی نیز سودمند است. در مقابل، اگر اعضای خانواده برای استفاده به جا و به اندازه از این فضا آگاهی ها و برنامه ریزی های لازم را نداشته باشند، وقت مفید خود را با «وبگردی» (= ولگردی در وب) تلف می کنند که کاری غیر اخلاقی است.

۱۰. تضييع حق الناس: هریک از اعضای خانواده، چه در خانواده و چه بیرون از آن، وظایف و مسئولیت هایی را بر عهده دارند که اخلاقاً موظف به انجام آن ها هستند؛ مثلاً والدین در خانه موظفند در تربیت فرزندان و نظارت بر آنان کوشا باشند و وضعیت زندگی مناسب را برای آنان فراهم کنند و بیرون از خانه هم متناسب با شغلی که دارند مسئولیت هایی را پذیرفته اند که با استناد به آیه «یا ائیها الذین آمنوا اوفوا بالعقود» (مائده، ۱) باید آن را به شایستگی انجام دهند. هریک از فرزندان هم وظایفی چون تحصیل علم و کمک به والدین را بر عهده دارند. با توجه به حضور جدی فضای مجازی در خانواده های امروزی، چنانچه والدین و فرزندان سواد و آگاهی لازم را برای استفاده مفید از این فضا نداشته باشند، از وظایف خود بازمی مانند که این از نظر اخلاقی امری نکوهیده است و به تعبیر امام علی علیه السلام، مشغول شدن به کاری بی اهمیت است و موجب از دست رفتن کارهای مهم می شود.^۱ ناآگاهی اعضای خانواده درباره استفاده درست از فضای مجازی، از این رو که ممکن است برای دیگران هم زیان های مادی و معنوی در پی داشته باشد، با حق الناس پیوند می خورد.^۲

۱۱. تضييع حق الله: از منظر اخلاق اسلامی آدمی در برابر خداوند هم وظایفی بر عهده دارد. از این وظایف معمولاً با عنوان اخلاق بندگی (یا الهی) نام برده می شود (ر. ک:

۱. «مَنْ اشْتَغَلَ بِغَيْرِ الْمُهَيَّمِ ضَيَّعَ الْأَهْمَ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰:ق: ۶۲۶).

۲. ایجاد مزاحمت برای دیگران، تجاوز به حریم خصوصی کاربران، شایعه پراکنی، تمسخر و تحقیر زنان و هک کردن، برخی از مصادیق آزار و اذیت دیگران در فضای مجازی است.

فتحعلی خانی، ۱۳۷۹: ۸۱ تا ۲۸۰). ناآشنایی اعضای خانواده با استفاده صحیح از فضای مجازی می‌تواند آنان را از انجام دادن وظایف خود در برابر خداوند بازدارد. برای مثال، مراجعه به محتوای مستهجن و غیراخلاقی، موجب گناه و سرپیچی از اوامر خداوند می‌شود یا سرگرم شدن بیش از اندازه به فضای مجازی، گاه موجب بی‌توجهی به عبادت می‌گردد. همچنین، دسترسی فرزندان، به ویژه کودکان و نوجوانان، به سایت‌ها و کانال‌هایی که سؤالات و شبهات دینی نامتناسب با درک و فهم آنان را ارائه می‌کنند موجب تضعیف باورهای دینی نوجوانان و ترک عبادت خداوند یا سرپیچی از اوامر و نواهی او می‌شود.

۱۲. فردگرایی و تضعیف انسجام خانواده: همان‌گونه که تحقیقات شیری و رحمانی (۱۳۹۴) نشان می‌دهد میان میزان استفاده خانواده‌ها از وسایل جدید ارتباطی و پایداری خانواده، روابط صمیمی اعضای آن، روابط آنان با خویشاوندان و حتی شیوه غذا خوردن افراد خانواده، شیوه برگزاری میهمانی، شیوه گردش‌های خانوادگی و نحوه ارتباطات کلامی رابطه معناداری وجود دارد. پژوهش نجفی و نیرومند (۱۳۹۵) نیز بیانگر آن است که استفاده از این فضا می‌تواند به فردگرایی منجر شود؛ از این رو، چنانچه اعضای خانواده سواد لازم برای استفاده درست از این فضا را نداشته باشند، به تدریج، دچار آسیب‌های اخلاقی همچون قطع رابطه با والدین خود، پدر بزرگ و مادر بزرگ و دیگر بستگان یا غفلت از ادای وظایف خود در قبال همسایگان و دیگران می‌شوند.

وجه دیگری از تضعیف انسجام خانواده که با اخلاق مرتبط است و گاهی به چشم نمی‌آید، این است که استفاده بی‌اندازه و بی‌برنامه از فضای مجازی موجب می‌شود افراد خانواده در عین اینکه ظاهراً با هم در زیر یک سقف زندگی می‌کنند، از یکدیگر جدا باشند و در واقع، مصداق سخن سعدی شوند که «هرگز وجود حاضر غایب شنیده‌ای؟ / من در میان جمع و دلم جای دیگر است». به گفته سید حسن موسوی چلک، رئیس انجمن مددکاران اجتماعی ایران، «استفاده بیش از حد از شبکه‌های اجتماعی در محیط خانواده با کاهش سطح ارتباطات عاطفی، میزان گفت‌وگو و

خانواده را حتی از پانزده دقیقه در روز هم کمتر کرده است» «تأثیر شبکه های اجتماعی و فضای مجازی...» در: تارنمای خبرگزاری صداوسیما، ۱۳۹۵/۴/۵. هنگامی که پدر خانواده از یک سو و مادر از سوی دیگر، و هر یک از فرزندان از جانب سوم، وقت و بی وقت به سیر در فضای مجازی مشغولند و جز در موارد ضروری، مانند زمان صرف غذا، در کنار هم نیستند، در واقع میان آن ها نوعی طلاق روحی و عاطفی رخ داده است. از نشانه های این جدایی که به رفتارهایی چون بی اعتنائی اعضای خانواده به وظایف خود یا برقراری روابط غیراخلاقی با دیگران منجر می شود، این است که مثلاً اعضای خانواده عجله دارند هر چه زودتر سفره غذا برچیده شود یا میهمانان بروند تا آنان به فضای مجازی سری بزنند و علائق خود را در آنجا پیگیری کنند.

۱۳. افتادن در دام بی اخلاقی دیگران: گاه ممکن است اعضای خانواده به دلیل رشد شخصیت اخلاقی خود، در این فضا مرتکب رذیلتی نشوند؛ اما به دلیل نداشتن آگاهی کافی درباره مشکلات و خطرات موجود در این فضا، قربانی بی اخلاقی های دیگران شوند. برای مثال، اگر از شیوه های نقض حفظ حریم خصوصی یا تهدید و تطمیع های اینترنتی آگاه نباشند، دیگران وارد حریم خصوصی آن ها می شوند یا از آن ها اخاذی می کنند و هزینه های مادی و معنوی فراوانی را بر خانواده تحمیل می کنند.

ب) تأثیرات خاص

بدان دلیل که همسران و فرزندان دو رکن مهم خانواده هستند، پیامدهای ضعف سواد رسانه درباره هر یک از این دو گروه جداگانه بیان می شود.

۱. همسران

۱.۱. شکسته شدن حریم و حرمت ها: یکی از مهم ترین اهداف تشکیل خانواده، دستیابی به سکونت و آرامش است. ضعف سواد رسانه ای همسران در استفاده از فضای مجازی به آسانی می تواند این هدف را تهدید کند. حضور زیاد یا ارتباط بی ضابطه با دیگران در

این فضا کم کم فرصت لازم برای گفت‌وگو و ارتباط صمیمانه را از همسران می‌گیرد. سوءظن به یکدیگر، مشاجره و دلسردی به یکدیگر از دیگر پیامدهای استفاده نادرست از فضای مجازی است.

۱.۲. شکاف دیجیتالی با فرزندان: چنانچه آگاهی‌های والدین درباره فضای مجازی کمتر از فرزندان باشد، فاصله‌ای میان آن‌ها ایجاد می‌شود که می‌توان آن را «شکاف دیجیتالی بین نسلی» نامید. این وضعیت تأثیرات تربیتی و اخلاقی خاصی دارد؛ مانند ناتوانی والدین در انجام دادن وظایف تربیتی و اخلاقی خود در قبال فرزندان و محروم شدن فرزندان از تجارب و راهنمایی‌های تربیتی و اخلاقی والدین (رحمتی، ۱۳۹۲).

۱.۳. اختلال در روابط زناشویی و تضعیف اخلاق جنسی: هرچند اسلام، ازدواج و تشکیل خانواده را بهترین راه برای ارضای غرائز جنسی دانسته است، برای انضباط جنسی چارچوب‌هایی را هم تعیین کرده که از آن‌ها با عنوان اخلاق جنسی یاد می‌شود (برای آگاهی بیشتر، ک: محمد قاسمی، ۱۳۷۳). با توجه به دسترسی همسران به محتوای هرزه‌نگارانه و جنسی در فضای مجازی و همچنین با فراهم بودن زمینه ارتباط غیراخلاقی با دیگران (ابتدا در فضای مجازی و بعد در فضای حقیقی)، چنانچه همسران آگاهی و انگیزه استفاده درست از این فضا را نداشته نباشند، مرتکب نقض اخلاق جنسی خواهند شد. افزایش توقعات جنسی و غیرواقعی از یکدیگر (به پیروی از رفتار پورن‌استارهای فضای مجازی)، نارضایتی جنسی، سوءظن و بدبینی به یکدیگر، خیانت به همسر و حتی قتل او، از پیامدهای این مسئله است.

۱.۴. طلاق و جدایی: پیش‌تر به طلاق عاطفی و مختل شدن انسجام خانواده اشاره کردیم؛ اما درباره والدین، نداشتن مهارت در استفاده درست و برنامه‌ریزی شده از فضای مجازی می‌تواند به طلاق واقعی منجر شود. به گفته مجید ابهری، رئیس هیئت مدیره بنیاد

صیانت از نهاد خانواده، «نتایج آخرین پژوهش بنیاد صیانت از نهاد خانواده قوه قضائیه که در بازه زمانی اردیبهشت ۹۴ تا اردیبهشت ۹۵ که براساس داده‌های پرونده‌های منجر به طلاق در دادگاه‌های خانواده پنج استان (تهران، خراسان رضوی، اصفهان، فارس و گیلان) صورت گرفته، نشان می‌دهد ۱۷ درصد از طلاق‌ها، به‌ویژه در سه سال اول زندگی مشترک، ناشی از نفوذ و گسترش شبکه‌های اجتماعی بوده است» («تأثیر شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی...»، تارنمای خبرگزاری صداوسیما، ۱۳۹۵/۴/۵). روشن است که طلاق، جز در موارد محدود و خاص، کاری غیراخلاقی محسوب می‌شود؛ زیرا هم موجب تضییع حقوق هریک از طرفین می‌گردد و هم آسیب‌های روحی و عاطفی و ضررهای مادی برای فرزندان در پی دارد.

۲. فرزندان

امروزه نسل جوان و نوجوان گاهی بیش از والدین خود از فضای مجازی استفاده می‌کنند و در این کار مهارت‌شان از والدین بیشتر است. اگر این گروه سواد لازم برای استفاده درست از این رسانه را نداشته باشند، به‌آسانی در معرض انواع مشکلات اخلاقی و روحی و روانی ناشی از این فضا قرار می‌گیرند. البته افزون بر والدین، خود فرزندان نیز موظف به کسب آگاهی‌های لازم برای حضور در فضای مجازی هستند و غفلت یا تغافل والدین، رافع مسئولیت آن‌ها نیست. همان‌گونه که محمدمهدی رحمتی (۱۳۹۲) در پژوهش خود بیان کرده است، نوع و میزان استفاده فرزندان از اقلام فرهنگی یکسان نیست و براساس جنس و سن فرزندان و وضعیت فرهنگی خانواده‌ها متفاوت است؛ ولی در اینکه ضعف سواد خانواده (خواه بزرگ‌ترها و خواه خود فرزندان) از نظر اخلاقی بر فرزندان تأثیرات منفی می‌گذارد تردیدی نیست. در بخش بیان تأثیرات مشترک، برخی از تأثیرات ضعف مصرف رسانه که برای والدین و فرزندان مشترک بود، بیان شد. در اینجا به مواردی اشاره می‌شود که بیشتر بر فرزندان تأثیرگذار است:

۲.۱. دوستی‌های پرخطر و روابط غیراخلاقی: فضای مجازی این زمینه را فراهم کرده که نوجوانان و جوانان به آسانی و به دور از اطلاع و نظارت والدین با جنس موافق یا مخالف خود دوستی و ارتباط برقرار کنند. این ارتباط خود مقدمه‌ای برای دیگر معضلات اخلاقی و گاه ازدست رفتن آبرو و حتی جان آن‌ها می‌شود. برای مثال، در خبرها منتشر شد: پسر هیجده ساله‌ای با مخالفت خانواده خود برای خواستگاری از دختری که با او در فضای مجازی آشنا شده بود، مواجه شد و به همین دلیل، اقدام به خودسوزی کرد. در ذیل این خبر، یک کارشناس ارشد روان‌شناسی و علوم رفتاری، ضعف سواد رسانه‌ای والدین و فرزندان را یکی از عوامل این‌گونه حوادث دانسته بود («خودسوزی عاشق پیشه ۱۸ ساله»، ۱۳۹۶).

۲.۲. بلوغ جنسی زودرس: دسترسی آسان فرزندان به محتوای جنسی فراوان در فضای مجازی که در قالب‌های جذاب متنی، صوتی و تصویری ارائه می‌شود، موجب تهییج زود هنگام غریزه جنسی و در نتیجه، بلوغ جنسی زودرس می‌شود. این آسیب افزون بر مشکلات شدید روحی و روانی، فرزندان را در معرض رذائل اخلاقی همچون خودارضایی یا تجاوز به دیگران قرار می‌دهد. متأسفانه در موارد گوناگون دیده شده است که نوجوان یا جوانی که در این موقعیت قرار می‌گیرد، اولین کسانی را که در دسترس هستند و توان دفاع ندارند (مانند دختر بچه‌ها)، قربانی مطامع جنسی خود می‌کند.

راهکارها

هدف اصلی مقاله حاضر، تبیین پیامدهای ضعف استفاده از فضای مجازی به منزله یک رسانه بود؛ اما برای کاربردی تر شدن مبحث، به برخی از راهکارهایی که می‌تواند تا اندازه‌ای مانع از شکل‌گیری یا تشدید پیامدهای پیش‌گفته شود، اشاره می‌شود. این راهکارها در واقع، وظایفی است که هم بر عهده والدین است و هم بر عهده نهادهای فعال در عرصه‌های اخلاق، تربیت، فرهنگ و تبلیغ.

۱. دانش‌افزایی و مهارت‌آموزی: پیش‌تر گفته شد «جهل و ناآگاهی» مهم‌ترین عامل ضعف سواد رسانه است. از این رو، آموزش مداوم، مؤثر، جذاب و حتی المقدور غیرمستقیم خانواده‌ها باید همواره در دستور کار نهادهای مربوط باشد. این آموزش در قدم اول باید برای والدین و بعد برای فرزندان و همه کسانی باشد که با آنان در ارتباط هستند. در گام بعدی، همان‌گونه که باکینگهام (۱۳۸۹) به درستی تأکید کرده است، نهاد آموزش و پرورش اهمیت دارد و به‌طور خاص، معلمان مدارس باید یاد بگیرند که چگونه سطح سواد رسانه‌ای دانش‌آموزان را بالا ببرند و به آنان توان مواجهه انتقادی با رسانه را آموزش دهند. دانش‌افزایی می‌تواند با برگزاری جلسات و کارگاه‌های حضوری یا مجازی، گفت‌وگوی همسران با یکدیگر و با فرزندان خود، تولید فیلم‌ها و سریال‌های مناسب و نماهنگ‌های کوتاه، تبلیغات محیطی شهری، معرفی کتاب‌های مناسب به فرزندان^۱ و... انجام شود.

۲. تدوین برنامه مصرف مناسب: صاحب‌نظران اخلاق، رسانه و خانواده باید برنامه‌ای تدوین کنند که در آن مشخص شود هریک از والدین و فرزندان به چه نوع آگاهی، چه نوع محتوا و امکانات، و چقدر محتوا در فضای مجازی نیازمندند. این برنامه حکم نقشه راه را دارد و از استفاده بی‌جا یا بی‌اندازه از این فضا پیشگیری می‌کند.

۳. تقویت خودپالایش‌گری اخلاقی: در جامعه دینی، بخشی از سواد رسانه‌ای باید در پیوند با آموزه‌های دینی باشد. مسلماً این آموزه‌ها برگشتن اخلاقی خانواده در فضای مجازی تأثیر دارد؛ آموزه‌هایی مانند اعتقاد به حاضر و ناظر بودن خداوند و بصیر بودن او به بندگانش^۲ یا پاسخگو بودن اعضا و جوارح آدمی درباره آنچه در خلوت و جلوت انجام می‌دهد.^۳ این تربیت، انگیزه رفتار اخلاقی را در فضای مجازی افزایش و نیاز به مراقبت‌ها و نظارت‌های بیرونی را کاهش می‌دهد.

۱. در این باره برای نمونه می‌توان از مجموعه چهار جلدی *خاطرات الی* (نوشته سیدعلی موسوی، انتشارات نسل روشن) نام برد که شیوه استفاده از فضای مجازی را به کودکان و نوجوانان رده سنی ۸ تا ۱۲ سال آموزش می‌دهد.

۲. «وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا» (یونس/۶۱).

۳. «يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأُرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نور/۲۴).

۴. تقویت تفکر انتقادی: لازم است والدین نخست با بهره‌گیری از صاحب‌نظران، مواجهه انتقادی با فضای مجازی را یاد بگیرند و سپس آن را به فرزندان خود نیز بیاموزند. گفت‌وگو با فرزندان درباره آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی و چگونگی رفع آن‌ها می‌تواند تفکر انتقادی را در آنان تقویت کند.

۵. تدوین قوانین ساده و قابل‌اجرا: والدین می‌توانند برای استفاده خود و فرزندان از فضای مجازی برنامه‌ریزی کنند. این برنامه‌ها باید واقع‌بینانه، قابل‌اجرا و انعطاف‌پذیر باشد. البته برای ترغیب فرزندان به اجرای آن‌ها باید اولاً، خود والدین به آن‌ها عمل کنند و ثانیاً، بسته‌های تشویقی و تنبیهی مناسبی برای فرزندان در نظر بگیرند. معلوم کردن میزان ساعات حضور فرزندان در فضای مجازی (ترجیحاً در حضور والدین)، بازداشتن فرزندان از حضور در این فضا در مواقعی چون هنگام غذا خوردن، ساعات پایانی شب یا ایام امتحانات و طراحی و اجرای بازی‌ها و سرگرمی‌هایی چون ساخت صنایع دستی و کتاب‌خوانی، می‌تواند بخش‌هایی از این برنامه‌ها باشد.

مشکلات

با وجود راهکارهایی که بیان شد، اگر بخواهیم واقع‌بینانه به موضوع بنگریم باید بگوییم اجرای این راهکارها با مشکلاتی مواجه است که فرآیند استفاده اخلاقی خانواده‌ها از فضای مجازی را دشوار می‌کند. وجود این مشکلات، نشانه آن است که امر تربیت اخلاقی و تغییر فرهنگ استفاده از این فضا در خانواده‌ها و جامعه، کار آسانی نیست و نباید از راهکارهای ارائه شده بیش‌از اندازه توقع داشت. به هر حال، برخی از مهم‌ترین مشکلات فراروی سواد استفاده از فضای مجازی در خانواده‌ها به این شرح است:

۱. ضعف اخلاقی: سقراط بر این باور بود که علم به فضیلت، موجب عمل به آن می‌شود؛ ولی همان‌گونه که دیگرانی چون ارسطو گفته‌اند، سقراط به «بخش‌های غیرعقلی نفس»

توجه نکرده (استیس، ۱۳۸۶: ۱۴۶) و نقش عوامل بازدارنده‌ای چون احساسات و عواطف را که نشان‌دهنده ضعف اخلاقی است، نادیده گرفته است. براین اساس باید گفت برخورداری از «سواد مصرف رسانه» و حتی آشنایی با «اخلاق مصرف رسانه» لزوماً به معنای تقید به اخلاق نیست و ممکن است میان این دو، شکاف ایجاد شود. این شکاف، گاهی ناشی از عدم میل و اراده جدی ارکان خانواده برای اخلاقی عمل کردن در فضای مجازی است.

۲. کمیت ناپذیری معیارها: وقتی از ضعف سواد رسانه سخن به میان می‌آید باید به این نکته توجه کرد که «ضعف» و «قوت» از مفاهیم سیال هستند که گرچه می‌توان برای آن‌ها معیارهای کلی و نسبی تعریف کرد، نمی‌توان معیارهای دقیق و کمیت‌پذیری ارائه کرد که برای همگان وضوح و تمایز داشته باشند. بنابراین، این مشکل پیش می‌آید که خانواده‌ها اولاً، نتوانند باسواد یا بی‌سواد رسانه‌ای خود را شناسایی کنند و ثانیاً، اگر بخواهند برای استفاده بهینه از فضای مجازی برنامه‌ریزی کنند، در به‌کارگیری معیارها یا شاخصه‌هایی که برای سواد رسانه‌ای بیان می‌شود، دچار مشکل شوند. برای مثال، اگر گفته شود استفاده از فضای مجازی باید «به اندازه نیاز» باشد، نمی‌توان این اندازه را به‌درستی مشخص کرد. هر خانواده یا هر یک از اعضای خانواده ممکن است مقدار زمانی را برای حضور در فضای مجازی تعریف کند که در واقع بیش از میزان نیاز اوست. هرچه خطا در به‌کارگیری معیارها افزایش یابد، پیامدهای اخلاقی استفاده از فضای مجازی هم بیشتر می‌شود. این مشکل دربارهٔ اقشاری که از نظر فکری، اجتماعی یا فرهنگی جزو فرودستان جامعه محسوب می‌شوند، ظهور و بروز بیشتری دارد.

۳. تعدد و تعارض منابع هنجارگذار و ارزش‌ساز: تا پیش از گسترش فضای مجازی در جامعه ما و در بافت سنتی نظام تربیت اخلاقی خانواده، عوامل و منابعی که بر روی

تربیت اخلاقی فرزندان تأثیرمی گذاشتند، اولاً محدود بودند (مثلاً والدین، بستگان، روحانی محل و نهایتاً دوستان محله و مدرسه)، ثانیاً شناخته شده و کم و بیش قابل اعتماد بودند و ثالثاً از نظر اخلاقی نسبتاً یکسان بودند و درباره مفاهیم و مصادیق فضایل و رذایل اخلاقی دیدگاه مشترک داشتند. این موارد در مواجهه با رسانه های مرسوم زمان های گذشته موجب شکل گیری نوعی سواد رسانه ای تقریباً یکسان شده بود و به همین دلیل، این رسانه ها از نظر اخلاقی برای خانواده خطر چندانی نداشتند. برای مثال، افراد یک خانواده در این که آیا رادیو و تلویزیون داشته باشند یا خیر و در صورت داشتن از چه برنامه هایی استفاده کنند اتفاق نظر داشتند. افزون بر این، اقتدار والدین و بزرگ ترها راه را برای انتخاب های متفاوت یا احیاناً مخالف فرزندان می بست و به یکسانی سواد رسانه کمک می کرد؛ اما امروزه اولاً، فضای مجازی راه را برای دسترسی فرزندان به منابع هنجارگذار متعدد و داده های متنوع باز کرده است و این کار موجب شده نگرش فرزندان و والدین درباره مفاهیم و مصادیق مصرف فضای مجازی به منزله یک رسانه قدرتمند تفاوت جدی پیدا کند؛ ثانیاً، در پی تحولات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی عصر جدید، نهاد خانواده و جایگاه والدین در آن با مشکلات گوناگونی روبه رو شده است (ر. ک: DeGaetano, 2005). این مشکلات از اقتدار والدین در خانواده کاسته است و موجب استقلال فرزندان در انتخاب سبب کالای فرهنگی و برنامه ریزی برای مصرف رسانه ای متفاوت از والدین شده است که می تواند پیامدهای استفاده نادرست از فضای مجازی را افزایش دهد.

نتیجه

با توجه به مباحث این مقاله، نتایج زیر به دست آمد:

- امروزه فضای مجازی، عضو جدایی ناپذیر خانواده‌ها شده است.
- حضور این عضو، از نظر اخلاقی، کارکردی دوگانه دارد که هر خانواده براساس میزان سواد رسانه‌ای و آشنایی اعضا با مهارت‌های لازم برای استفاده از این فضا، از کارکردهای منفی یا مثبت آن متأثر می‌شود.
- برخی از پیامدهای اخلاقی ضعف سواد رسانه، دامنگیر کل خانواده می‌شود و برخی نیز بیشتر متوجه والدین یا فرزندان است.
- برای کاهش این پیامدها راهکارهایی وجود دارد که توجه خانواده‌ها و نهادهای حاکمیتی را می‌طلبد.
- افزایش سطح سواد مجازی خانواده با مشکلاتی مواجه است که باید برای آن‌ها چاره‌ای اندیشید و از راهکارهای ارائه شده نباید توقع بیش از اندازه داشت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آل بویه، علیرضا و علی اکبر شاملی (۱۳۹۵)؛ «اعتیاد اینترنتی از منظر اخلاقی و آسیب‌های اخلاقی آن»؛ *نقد و نظر*؛ سال ۲۱، ش ۳.
۳. «آمار استفاده از فضای مجازی در اقصاء مختلف جامعه» (۱۳۹۵)، تارنمای دکتر سلام، ۱۳۹۵/۵/۳۰ (بازیابی: ۱۳۹۶/۱۲/۳). <www.hidoctor.ir>
۴. استیس، والتر ترنس (۱۳۸۶)؛ *تاریخ انتقادی فلسفه یونان*؛ ترجمه یوسف شاقول؛ چ ۲، قم: دانشگاه مفید.
۵. افراسیابی، محمدصادق و سید محسن میربهرسی (۱۳۹۲)؛ *خانواده، سواد رسانه‌ای و رسانه‌های دیجیتال*؛ تهران: خبرگزاری فارس.
۶. «اینترنت؛ حق اولیه انسان‌ها» (۱۳۹۱)؛ *روزنامه بهار*؛ ش ۳۳، سه شنبه ۱۳۹۱/۱۰/۱۹.
۷. باکینگهام، دیوید (۱۳۸۹)؛ *آموزش رسانه‌ای: یادگیری، سواد رسانه‌ای و فرهنگ معاصر*؛ ترجمه حسین سرفراز؛ تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۸. بختاری، آمنه و دیگران (۱۳۹۵)؛ *بالانشین: مهارت‌های مدیریت رسانه‌ها در خانواده*؛ چ ۱، تهران: قفسات.
۹. «تأثیر شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی بر روابط اعضای خانواده» (۱۳۹۵)؛ تارنمای خبرگزاری صداوسیما، کد خبر: ۱۱۸۷۸۸۱ (بازیابی: ۱۳۹۶/۱۲/۳). <www.iribnews.ir>
۱۰. تیممی آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰ق)؛ *غرر الحکم و درر الکلم*؛ چ ۲، قم: دارالکتاب الاسلامی.
۱۱. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)؛ *وسائل الشیعه*؛ قم: مؤسسه اهل‌البیت علیه السلام.
۱۲. حیدری، مجتبی (۱۳۸۷)؛ *دینداری و رضامندی خانوادگی*؛ چ ۳، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.

۱۳. خدامرادی، طاهره و دیگران (۱۳۹۳)؛ «بررسی میزان تأثیر استفاده از فضای مجازی بر ارزش‌های خانواده: مطالعه موردی: معلمان مقطع متوسطه سازمان آموزش و پرورش استان ایلام»؛ فرهنگ ایلام؛ دوره ۱۱، ش ۴۴-۴۵.
۱۴. خدایاری، الهام (۱۳۹۵)؛ «بررسی رابطه مصرف رسانه‌ای شبکه‌های اجتماعی موبایلی با سازگاری زناشویی: مورد مطالعه: کارکنان متأهل مرکز نظارت و ارزیابی صداوسیما»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
۱۵. «خودسوزی عاشق پیشه ۱۸ ساله» (۱۳۹۶)؛ تارنمای الف، کد مطلب: ۳۹۶۱۲۰۶۰۱۰، بازیابی: ۱۳۹۶ / ۱۱ / ۶ <www.alef.ir>
۱۶. رجبی، اکرم (۱۳۹۱)؛ *نقض حریم خصوصی در فضای سایبر؛ تهران: آرمان رشد.*
۱۷. رحمتی، حسینعلی (۱۳۹۲)؛ «پیامدهای تربیتی و اخلاقی شکاف دیجیتالی بین نسلی»؛ *تربیت تبلیغی؛ سال ۱، ش ۱.*
۱۸. رحمتی، محمدمهدی و دیگران (۱۳۹۱)؛ «هویت اجتماعی و مقاومت فرهنگی: مطالعه مصرف کالاهای فرهنگی غیرمجاز در شهر تهران»؛ *مطالعات جامعه‌شناختی؛ دوره ۱۹، ش ۲.*
۱۹. سیدسعادت، فهیمه (۱۳۹۲)؛ «صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی براساس هنجارهای اسلامی»؛ *راهبرد فرهنگ؛ ش ۲۳.*
۲۰. شرفی، محمدرضا (۱۳۹۲)؛ *تربیت خانواده در سیره نبوی؛ تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.*
۲۱. شیرینی، طهمورث و الناز رحمانی (۱۳۹۴)؛ «تأثیر استفاده از وسایل نوین ارتباطی (لاین و تلگرام) بر وضعیت انسجام خانواده در سال ۱۳۹۴: مطالعه موردی: منطقه ۱ تهران»؛ *مطالعات توسعه اجتماعی ایران؛ س ۸، ش ۱.*
۲۲. طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰)؛ *مکارم الاخلاق؛ ج ۴، قم: شریف رضی.*
۲۳. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)؛ *الامالی؛ قم: دارالثقافه.*

۲۴. عاملی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۹ق)؛ منیه‌المیرید؛ به تصحیح رضا مختاری؛ قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۲۵. فتحعلی‌خانی، محمد (۱۳۷۹)؛ آموزه‌های بنیادین علم اخلاق؛ ج ۱، قم: شهریار.
۲۶. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۹۶)؛ «ظهور دنیای پساحقیقت: زوال نهادهای دموکراتیک در سایه قدرت گرفتن اینترنت»؛ ترجمه بابک واحدی؛ اندیشه پویا؛ ش ۴۱.
۲۷. کانال انجمن سواد رسانه‌ای ایران، ۲۸ / ۱۱ / ۱۳۹۶. <<https://t.me/MLiteracy>>
۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)؛ الکافی؛ ج ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۹. مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۶ق)؛ روضه‌المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه؛ به تصحیح حسین موسوی کرمان و علی پناه اشتهاردی؛ ج ۲، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور.
۳۰. محمدقاسمی، حمید (۱۳۷۳)؛ اخلاق جنسی از دیدگاه اسلام؛ تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۳۱. محمدی‌ری‌شهری، محمد (با همکاری عباس پسندیده) (۱۳۸۹)؛ تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث؛ ترجمه حمیدرضا شیخی؛ ج ۲، قم: دارالحدیث.
۳۲. موسوی، سیدعلی (۱۳۹۶)؛ خاطرات‌اللی؛ ج ۴، تهران: نسل روشن.
۳۳. میر، صمد و دیگران (۱۳۹۵)؛ «نقش تبلیغات شبکه اجتماعی تلگرام در جلب اعتماد مخاطبان به خرید کالا»؛ علوم خبری؛ سال ۵، ش ۱۸.
۳۴. میرخانی، سیدحامد (۱۳۹۲)؛ سواد رسانه‌ای: «حمایت و توانمندسازی نوجوانان (۱۲ تا ۱۶ سال) خانواده‌های متدین در برابر تلویزیون»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۳۵. نجفی، یوسف و لیلا نیرومند (۱۳۹۵)؛ «رابطه تلگرام با بروز فردگرایی در خانواده‌ها: مطالعه موردی: خانواده‌های شهر زنجان»؛ مدیریت رسانه؛ ش ۲۵.
۳۶. «هشدار درباره اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی»، تارنمای الف، تاریخ بازیابی: ۱۳۹۱/۸/۸، کد مطلب: ۱۶۹۴۵۰.

37. DeGaetano, Gloria (2005); Parenting Well In a Media Age: Keeping our Kids Human; 2^{ed} Edition, USA: Personhood Press.
38. Hin, Leo Tan Wee & Subramaniam, R. (eds.) (2009); Handbook of research on new media literacy at the K-12 level: issues and challenges; USA: Information Science Reference.
39. Ploug, Thomas (2009); Ethics in Cyberspace: How Cyberspace May Influence Interpersonal Interaction; New York: Springer.
40. Potter. James W. (2004); Theory of media literacy: a cognitive approach; Sage Publications.
41. Subrahmanyam, Kaveri, and others (2000); “The Impact of Home Computer Use on Children’s Activities and Development”; The Future of Children; Vol. 10, No. 2.
42. Young, Kimberly S. & de Abreu, Cristiano Nabuco (eds.) (2011); Internet Addiction: A Handbook and Guide to Evaluation and Treatment; New Jersey: John Wiley & Sons.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

